

XV међународни научни скуп
Српски језик, књижевност, уметност

Зборник радова

**МАЧКЕ: ЕКО(ПО)ЕТИКА У
КЊИЖЕВНОСТИ, ЈЕЗИКУ И
УМЕТНОСТИ**

Крагујевац, 2021.

Филолошко-уметнички факултет
XV међународни научни скуп *Српски језик, књижевност, уметност*
(округли сто *МАЧКЕ: ЕКО(ПО)ЕТИКА У КЊИЖЕВНОСТИ, ЈЕЗИКУ И*
УМЕТНОСТИ)

(Крагујевац/Драча, 6. јул 2021.)

ПРОГРАМСКИ ОДБОР

Председник

Мр Зоран Комадина, редовни професор

Пошћпредседник

Др Милош Ковачевић, редовни професор

Др Драган Бошковић, редовни професор

Чланови

Др Владимир Поломац, ванредни професор

Др Часлав Николић, ванредни професор

Др Бранка Радовић, редовни професор

Др Биљана Мандић, ванредни професор

Др Јелена Атанасијевић, ванредни професор

Др Мирјана Мишковић Луковић, редовни професор

Др Катарина Мелић, редовни професор

Др Персида Лазаревић ди Ђакомо, редовни професор, Универзитет „Г. д
Анунцио”, Пескара, Италија

Др Анђелка Пејовић, редовни професор, Филолошки факултет, Београд
Др Ала Татаренко, ванредни професор, Филолошки факултет Универзитета
„Иван Франко”, Лавов, Украјина

Др Зринка Блажевић, ванредни професор, Филозофски факултет, Загреб,
Хрватска.

Др Миланка Бабић, редовни професор, Филозофски факултет, Универзитет
Источно Сарајево, Босна и Херцеговина

Др Михај Радан, редовни професор, Факултет за историју, филологију и
теологију, Темишвар, Румунија

Др Димка Савова, редовни професор Факултет за словенску филологију,
Софија, Бугарска

Др Јелица Стојановић, редовни професор Филозофски факултет, Никшић,
Црна Гора

Филолошко-уметнички факултет

**МАЧКЕ: ЕКО(ПО)ЕТИКА
У КЊИЖЕВНОСТИ,
ЈЕЗИКУ И УМЕТНОСТИ**

Уредници

Др Никола Бубања, ванредни професор
Др Драган Бошковић, редовни професор
Др Милош Ковачевић, редовни професор

Јелена М. ПАВЛОВИЋ ЈОВАНОВИЋ¹
Универзитет у Крагујевцу
Филолошко-уметнички факултет
Центар за проучавање језика и књижевности

Милан Д. ТОДОРОВИЋ²
Универзитет у Крагујевцу
Филолошко-уметнички факултет
Центар за проучавање језика и књижевности

ВИШЕСЛОЈНОСТ ЛИКА МАЧКЕ У ГРАЂАНСКОЈ КЊИЖЕВНОСТИ ЗА ДЕЦУ 19. ВЕКА: СЛУЧАЈ ЈОВАНА ЈОВАНОВИЋА ЗМАЈА И ЛУИСА КЕРОЛА

Предмет рада је анализа лика мачке у грађанској књижевности за децу 19. века у делима двају писаца који припадају различитим књижевностима. У питању су најпознатији српски писац песама за децу, Јован Јовановић Змај, и аутор чувеног романа за децу *Алиса у земљи чуда*, Луис Керол. Оно што је заједничко за оба аутора, иако су стварали у различитим срединама и припадају различитим традицијама, јесте да лик мачке смештају у контекст грађанске породице и да у њиховим делима за децу постоји вишеслојност ликова мачака. Постоји сличност у третирању мачака код оба аутора. Оба аутора лик умиљате мачке везују за девојчице, док је лик крадљивца и превртљивца резервисан за мачоре. Код Змаја третман мачјих ликова везује се за посматрање реалног света и ретко се мачји ликови антропоморфизују. Код Керола лик Цице везује се за атрибуте реалне мачке, док је лик Церекала ближи лику мачке из бајке.

Кључне речи: 19. век, дечија књижевност, мачке, Јован Јовановић Змај, Луис Керол.

1. Увод

Предмет рада је анализа статуса мачака у одабраним песмама Јована Јовановића Змаја и у књизи *Алиса у земљи чуда* Луиса Керола. Одабрана су ова дела, јер, иако аутори потичу из различитих средина и традиција, деле исту грађанску културу 19. века. Што се Јована Јовановића Змаја тиче, нећемо анализирати све песме у којима се помињу мачке, већ само оне у којима налазимо њихове прототипичне улоге. У случају Керола, користимо превод Станислава Винавера *Алиса у чаробној земљи* (први пут објављен 1923).

1 jeca.pavlovic.krusevac88@gmail.com, jelena.pavlovic@filum.kg.ac.rs

2 mico_todorovic@yahoo.com, milan.todorovic@filum.kg.ac.rs

2. Символика мачке и њена трансформација од божанства до кућног љубимца

Мачке су присутне у бајкама, баснама, песмама, митовима и легендама. Мачке у књижевности имају често променљив статус повезан са мистицизмом (Николајева 2009: 248). Марија Николајева (енг. *María Nikolajeva*) примећује:

Ови ликови [мачке] се користе у различите сврхе и играју своју улогу у наративу, која може бити од мањег, али и већег значаја. Оне су фигуре на периферији које писци користе као декоративни детаљ, па до самих протагониста или механизма које покрећу заплет. Њихов опис зависи од њиховог статуса у друштву у датој историјској епохи, те су сматране божанским бићима у старом Египту, до тога да су биле зле у средњовековној Европи, да би касније постале енигматичне и егзотичне, те љупке и пријатељске³. (2009: 248)

Божанско порекло мачака у старом Египту потиче од њихове директне повезаности са египатском богињом Баст (или Бастет), која има тело жене, а главу мачке. Она је сматрана заштитницом фараона, мачака, деце, као и парфема/миомириса, плодности, уметности и рата (Бидерман 2004: 217; Гербан, Шебалије 2009: 528; Делија 1999: 545–546; Пинч 2002: 130). Култ богиње Баст је уско повезан са весељем и радошћу, што се касније пренело на друге културе.

Долази до преокрета у перцепцији мачака у средњем веку. Оне су трансформисане у антагонисте, мада се у неким причама херој трансформише у мачку да би извео добра дела. Постоји дуалност у перцепцији мачака, па су оне виђене и као добронамерне и као зле. Аутори *Речника симбола* ову двострукост објашњавају самом мачјом природом, њиховим „*istovremeno umiljatim i podmuklim ropañanjem*” (Гербан, Шебалије 2009: 527). Домаће мачке нису увек биле део свакодневице у Европи и стога су уживале статус мистичних створења, попут змајева, једнорога и базилиска (Холмгрен 1996: 104–114). Неке од митолошких карактеристика су се пренеле на домаће мачке, а велики удео у томе је имала књижевност.

Промена у перцепцији мачака започета је у деветнаестом веку, када су мачке постале омиљени кућни љубимци у породицама средњег и високог staleжа, а као доказ тога можемо се позвати на њихово присуство у дечијој књижевности (Николајева 2009: 251). Једна од прича која нам даје увид у то како су мачке од мистичних створења постале припитомљени

3 These characters are employed for various purposes and play more or less prominent roles in the narratives, from peripheral figures used as decorative details to protagonists and plot engines. Their portrayal depends on the view of cats at different historical periods, from divine in ancient Egypt to evil during the Middle Ages in Europe, from enigmatic and exotic to sweet and friendly. (Сви преводи иностране литературе урађени су од стране аутора МТ)

љубимци, јесте Киплингова (енг. Rudyard Kipling) прича „The Cat Who Walked by Himself” (срп. Мачка која је сама ходала) из збирке прича *Just So Stories*. Према причи, договор између мачке и људи је склопљен тако да мачка има обавезу да лови мишеве по кући и да буде добра према деци, докле год је не вуку за реп. Заузврат, људи ће дозволити мачки да обитава у кући, седи поред ватре и „пије топло бело млеко три пута на дан за век и векова.”⁴ (Киплинг 2010).

У Речнику *Маџице српске* стоји да је мачка у српским народним причама „оличење хитрине, лукавства и умиљатости” (РСМ 21990: 320). У Речнику *словенске митологије* истиче се да мачка има двоструку симболику – чисту и нечисту, што се види из израза *Мачки је глака погана, а њушка чиста* (Тура 2001: 349). Мачка се често повезивала са демонима и нечистим силама, али је и сматрана животињом која може да осети нечисте силе. Доводе је у везу и са громом, а носи обележја и заштитника кућног огњишта (Башић 2010а: 76; Тура 2001: 350). Мачка се у кући најчешће среће поред пећи и димњака, на месту боравка кућног духа (Башић 2010а: 76).

Мачка се везивала за женске особе у словенском фолклору и имала је еротске конотације (Башић 2010а: 70). Имала је честу улогу у обредима везаним за предење и ткање, где је носилац еротске симболике и симболике смрти (Башић 2010а: 77–79). Ивана Башић мачку доводи у могућу везу са словенским божанством *Маре-невесџе*, симболом плодности, материнства и смрти (Башић 2010а: 80–81; Башић 2010б: 130–131). Мачка има двоструку природу – сматрана је заштитницом, али и отимачицом деце (Башић 2010б: 132).

Мачка се у српском и словенском фолклору јавља и као крадљивица хране (Башић 2010а: 70, Сикимић 1997: 129–135). Поред мачка крадљивца, издваја се и опис хране коју мачка краде и најчешће место на коме она краде (Сикимић 1997: 131). Најчешће се краду млечни производи смештени у некој посудици или зделици (Сикимић 1997: 131–132). Мачак се обично описује као „*сеџан, невесео, шуробан, брке објесио*”, а обично се крађа завршава тако што мачак добија батине (Сикимић 1997: 134).

3. Анализа

3.1. Мачке у песмама Јована Јовановића Змаја

3.1.1. *Опшџа заџажања*

Љиљана Пешикан Љуштановић (2014: 139–141) истиче да Змај своје песме за децу смешта у грађанске куће и у њихова дворишта, у којима се налазе домаће животиње. Једна од тих животиња је и мачка. Обично

4 [D]rink the warm white milk three times a day for always and always and always.

је пратилац девојчица. Овако опевана мачка постаје део декора српске грађанске породице у Аустроугарској с краја 19. века. То се види у песмама где се мачка појављује само у једном стиху. Тако у песми *Мала Вемица* радознала и брбљива девојчица Вемица зна и *чији мачак мауче* (Змај 1899: *Мала Вемица*, 31, 15⁵). У песми *На поштоку* две девојчице имитирају разговор одраслих и једно од питања које се поставља јесте: „Шта вам ради цица маца / Она преде по вас дан” (Змај 1899: 37, 20).

Мачка се најчешће јавља као одрасла женска јединка, која обично нема своје име, већ се на њу реферише као *цица*, *цица маца* или апелативом *мачка*. Када се именује мачка, име нема само референцијалну, већ и дескриптивну функцију. Тако се у песми *Четири мачке* мачке зову *Мазулина*, *Теџа Преда*, *Мишисава* и *Брзојед* (Змај 1899: 22, 141–142). Женке су именоване и у песми *Биће игранка* (Змај 1997: 40–41). У овој песми имена имају хумористички призвук и означавају храну које мачке воле (*Чварковићка*, *Мишковићка*), њихов изглед (*Шара*) или означавају да ли мачке долазе из непосредне близине (*Стианка*, *Цана*) или из далека (*Лиза*). Комбиновање имена са домаћим призвуком са интернационалним именом може бити референца за имена жена и девојака на грађанским баловима.

Мачори често нису именовани и на њих се реферише само као *мачак*, *цицан* или *цицкош*. Посебно је именован мачак у песми *Марко у шкрипцу*, где име крадљивог мачка има хумористичан ефекат у контрасту према јуначком лику Марка Краљевића: „Јест, и он се Марко звао, – / Ал’ име је празан знак / Ипак штета што је био / Краљевићев имењак” (Змај 1899: 8, 18). У песми *Биће игранке* мачја мушка имена асоцирају на њихов изглед или на њихов начин оглашавања: *Брка Рис*, *Рейко Маук*, *Миша Пис*. Када се именују мачићи, среће се само апелатив *маче* и хипокористик *маца*. У песми *Маца и маца*⁶ хипокористик маца је хомоним, јер означава и име девојчице и име младе мачке, те идентичност имена означава и идентичност њихових карактера.

Мачка је у Змајевим песмама постављена у реални људски свет. У малом броју песама мачка се антропоморфизује и добија атрибуте људи. Такве ретке песме су оне у којима је мачак приказан као непријатељ мишева. У тим песмама мачак преже зечеве и иде мишу у сватове (*Мачак иде мишу у сватове*) или зове мишеве на гозбу (*Код мачке на частии*).

3.1.2. Позитиван однос према лику мачке

Позитиван однос према лику мачке Змај показује према двама типовима мачијих ликова. Први су млади мачји ликови. Други тип мачке

5 Кад се наводе песме из извора Змај 1899, наводимо прво редни број песме у збирци, па затим редни број стране.

6 Наслов песме *Маца и маца* Василије Радикић посматра као питалицу, а саму песму као одговор на питалицу (2003: 60).

према којој Змај има позитиван однос јесте лик мачке као мајке. За овај тип је нарочито карактеристична песма *Мачка с мачићи*, где се налази типичан Змајев „[у]ниверзални лик мајке заокупљене бригом за децу” (Радикић 2003: 75).

Млади лик мачке у песми *Маче* је неодређеног пола и у истој је равни са другим младим бићима у Змајевој поезији. Песма је испевана у првом лицу. Маче има све атрибуте детета које тек открива колико је свет велик и страхан – у питању је *мало маче шито науком њлаче*, боји се великог миша и жели да се поигра са малим мишем (Змај 1997: 56). Основна одлика мачета је игра и оно још увек није у добу када би могло да повреди свог природног непријатеља. У песми имамо инверзију непријатеља – мало маче се плаши великог миша. Овако представљено маче показује сличност са децом у најранијем узрасту. На овај начин Змај остварује идентификацију младог читаоца са мачетом и буди саосећање детета према њему.

Песма *Маца и маца* грађена је на паралелизму између девојчице *Маце* и мале мачке *Маце*. Хомонимија имена два млада женска бића одговара и њиховој идентичној природи: „Две чисменке, умиљкуше / Обадве су маце” (Змај 1899: 20, 41). Лик обеју Маца у овој песми у складу је са типичним ликом женског детета у Змајевој поезији (Грујић 2012: 19–20). Лик мачке овде има функцију још већег истицања врлина девојчице. Обе Маце су вредне и прво заврше своје послове, а после уживају. Такође, и два женска бела мачета из песме *Мачка и њена три мачетиша* имају све одлике идеално васпитаних девојчица и представљају контраст своје несташном брату: „А две сестре беле / Од друге су феле / Уљудне и мирне, / мудре и обзирне / неће ни да гледе / На брата са гране / – Није друкче, баш су фино васпитане” (Змај 1899: 16, 119). Мачка као пратилац девојчице из грађанске породице и њена другарица за игру јавља се и у песми *Чишљају*, где девојчица подучава своје *ћаче* да *сриче*.

Позитиван однос Змај има и према мачки као мајци. Лик мачке је изједначен са другим ликовима мајке у Змајевој поезији за децу. Мачка у песми *Мачка са мачићи* има све атрибуте брижне мајке: „Тек бадава, мајка ј’ мајка / Брине с’, пази, чува, склања” (Змај 1899: 17, 69). Мачићи у овој песми приказани су као и друга млада бића у Змајевој поезији, чији је главни атрибут игра. Лик брижне мајке мачке срећемо и у песми *Мачка и њена три мачетиша*, где се мајка мачка сваки час љути на несташног мачка. Василије Радикић истиче да је Змај „пред собом имао живо маче када је писао песму, из које се чита посебна симпатија према малом несташку” (2003: 85).

3.1.3. Неутралан однос према мачкама (блага наклоности)

Неутралан однос према мачкама Змај најчешће показује према одраслој женској мачки. Мачка је саставни део породичног домаћинства.

Она живи у дворишту и у кући, њен основни задатак је да лови мишеве и да преде. Ово је у складу са начелом у Змајевој поезији да свако (па и мачка) треба да живи у складу са својим природом.

Типична мачка дата је у песми *Цица-маца и Рундов-брундов*. Песма је испевана из позиције објективног посматрача. Радња песме смештена је у дворишту породичне куће. Грађена је на принципу *равношежа* – *испиадање из равношеже – повраћање у равношежу*. У уводном делу песме налазимо типичну сцену – мачка леђо проводи своје време испред кућних врата лижући се и предући. На почетку песме свакодневна сцена из мачјег живота описана је до детаља, што успорава ритам. До искакања из равнотеже и до промене ритма песме доводи мачји непријатељ, пас *Рундов-Брундов*. Пас је исплазио језик и режи на мачку, али мачка га се не плаши. Међутим, на трећу провокацију мачка реагује и спрема се на мегдан. Долази до њене потпуне трансформације и ритам песме се убрзава: „А цица се окуражи / и рече „Мијау!” / Па на мегдан скочи / Фрска ноздрвама, / Светле јој очи / Жеравица сама; / Па се накостреши / Срце војно / Знање бојно” (Змај 1899: 20, 10). Мотив мегдана из народне епске поезије премештен је из узвишеног контекста и банализован је да би се постигао хуморни ефекат. Пас улудо страда од мачке – њушка му је изгребана, лије сузе, маше репом као да моли мачку. На крају песме све се враћа у пређашње стање – мачка, *јунак на мегдану*, враћа се на своје уобичајено место и својим уобичајеним активностима⁷. У овој песми види се амбивалентна мачја природа. Са спољашње стране, ради се о чистом, уредном и умиљатом бићу, које воли свој мир. Међутим, уколико је неко нападне, открива се *неустрашиви јунак на мегдану* спреман да се брани.

Песма *Неће мачка да се сиграмо* испевана је у првом лицу из перспективе детета. У овој песми преовлађује блага критичка функција, пошто Змај суптилно скреће пажњу на сурово понашање деце према животињама. Песма је дата из перспективе детета које свет посматра кроз своју визуру и које сопствену психологију и начин посматрања света преноси и на мачку. Мачка, с друге стране, није маче, већ је одрасла јединка која више од свега жели да има свој мир. Мачка не жели да учествује у играма које јој нуди дете и све одбија. Овде агресија није усмерена ка детету, већ ка предметима, чиме ова песма остаје у рангу оних Змајевих песама где он дозвољава животињама да благо узврате деци. Девојчица схвата своју лекцију и на начин типичан за децу, одлучује да се *више не дружи с мачком и да је шужи мајци* (Змај 1997: 61).

Разумевање за оно што пролазе животиње Змај показује у песми *Мачково јадиковање*. За разлику од других песама где се појављује мачор, Змај показује наклоност према мачору. Песма је испевана у првом јединице као исповест мачка. Као и мачори у народним дечијим песмама (Сикимић

7 Мачка из ове песме подсећа на лик мачке из келтске митологије. У Пловидби Меј-Дуна мачка спаљује једног Меј-Дуновог сапутника који је желео да украде златни обруч, да би се после тога мирно вратила игри (Гербан, Шебалије 2009: 528).

1997: 134), и мачак из песме бива кажњен жарачем по леђима. Њему није дозвољен приступ у кућу. Из мачкове перспективе сазнајемо да је ветар оборио цреп и поломио ружу, а да је за то кажњен он. Мачак је зато одлучио да оде у свет и да људе лиши своје основне функције – лова на мишеве. Постоји и друго читање ове песме. Мачак може бити штеточина као и сви остали мачори у Змајевој поезији за децу – он не слуша своју господарицу, сломио је цреп и ружу. Мачка је егоцентрично биће и посматра себе као најбољу, као центар света и као некога ко не може да начини грешку. Василије Радкић посматра ову песму као преосмишљавање „познатог мотива из литературе за младе о незадовољном детету које бежи од куће” (2003: 112).

У песми *Мачка пред књигом* свет је дат из перспективе мачке. Она живи у простору који је обликован према потребама људи. Из своје перспективе мачка сматра све што људи пишу бескорисним. Међутим, мачка у књизи не налази ствари које су њој потребне за свакодневни живот. Из тог разлога мачка сматра да оне томе морају учити људе. Слична перспектива дата је и у песми *Ко си ти?*. Ова песма је испевана у првом лицу једине, као дијалог мачке и немог саговорника, чупоглавца из кутије. Мачка стоји пред играчком, која је нема. Играчка је улез у простору животиње и мачка се осећа угроженом. Ова перспектива може се поредити са перспективом детета. Она описује предмет на основу свог ограниченог искуства – није већи од миша, брада му је као у дрвиша, играчка се *бечи* и гледа је љуто (Змај 1899: 16, 68). Сврха постојања другог бића јесте да провоцира мачку. Мачка остаје збуњена, не разуме да ли је играчка мртва или жива. На крају, питање остаје без одговора.

Свет из мачје перспективе дат је и у песми *Честитка једне мачке свом господару*. Песма је испевана у првом лицу. Представља пародију здравице (Грујућ 2010: 139; Радкић 2003: 67). Сврха песме је лудичка и у песми преовлађује хумор. Мачка на себе реферише као *твој верни слуга*. У овоме се показује њен егоцентричан приступ свету и егоцентрично сагледање себе. Мачка добробит господара посматра из перспективе своје сопствене користи – *кућа мирише на вење и на печење*, уколико господар има свега и мачка неће остати гладна (Змај 1899: 18, 69).

Неколико пута смо истакли да је код Змаја главно обележје мачке то што је њена корист за кућу да хвата мишеве. То је и експлицитно описано у песми *Како хваћа мачка миша*. Опис животињског света дат је реално, из перспективе објективног посматрача. Однос према мачки у овој песми је неутралан, пошто је основна сврха постојања мачке *мишолов*. Мачка је описана као стрпљив и вешт ловац. Помиње се и лукавост мачке: „Бива и то, да се мачка / Само згрчи, / И збуњен јој мишић и сам / У шапе утрчи” (Змај 1899: 17, 119). Песма на крају постаје благо утилитарна, јер се указује на то да је најтеже кад миш страда *с лудости своје*. Слично миш страда и у песми *Миш, мачка и мишоловка* (Змај 1977: 55). Да би избегао мачку, миш својевољно ускаче у мишоловку и зато с разлогом страда. Мачка је у овој

песми само средство којим се остварује утилитарна функција указивања на штетност лакомости. Мачка као узрок страдања миша поменута је и у песми *Туђа и жалости једног миша*: „У сећању мојем нигде светла значка / Оце ми је, јаој, прогутала мачка.” (Змај 1899: 14, 66). Наклоност према мишу видљива је у песми *Е, што рејко бива*. Ова песма је дата из перспективе објективног приповедача, који говори публици (вероватно деци из домаћинства). Постоји инверзија успеха – миш је победио мачку. Хумор у овој песми је доброћудан и песник нема негативан став према мачки (што показује именовање *цица*). Ова изврнута епизода из свакодневног живота је својеврсна компензација мишу који обично губи јер је лаком.

3.1.4. Негајиван однос према лику мачке⁸

Негативан однос према лику мачке у Змајевој поезији везује се углавном за мачора. Мачак у песми *Марко у шкрипцу* представљен је изразито негативно. Мачак Марко приказан је као вешт лопов који је крао шта је стигао. Песник кажњава мачка – када је покушао да уђе у комору, ветар је дунуо и мачков реп је остао заглављен (Змај 1899: 8, 18). Судбину мачка песник користи да би указао да ће свака крађа бити кажњена, те се на тај начин остварује утилитарна функција у овој песми.

Мачак бива кажњен у песми *Добро јушро, цицане на крову!*. Иако је ова песма испевана у првом лицу, у питању је објективан посматрач који описује једну епизоду из дворишта породичне куће. Члан домаћинства, могуће дете, описује мачка који суморно шета по крову погурених леђа и отромбољеног репа. У песми је описана само последица, а узрок попуњава посматрач на основу свог искуства. Мачак је пио млеко из ведрице, а редуша је узела жарач и тако казнила мачка. Пошто је могуће да је песма испевана из перспективе детета, које и само упада у невоље и бива за то кажњено, посматрач има разумевање за мачка: „Ти побеже на врх куће горе. / Је ли тако? Онда ми те жао. / Мора да те јоште бриде леђа. / Жалосно је твоје *ми-јао!*”. (Змај 1899: 23, 95).

У песми *Бела штепа*⁹ лукав мачак се појављује на самом крају песме. У питању је једна епизода из свакодневног живота – пас је просуо млеко које је девојчица хтела да попије, а док се пас извињавао девојчици, мачак је попио млеко (Змај 1899: 19, 40). Оваква слика мачка блиска је слици мачка крадљивца из српског и словенског фолклора.

За разлику од других песама које описују понашање мачка у реалном свету, у песми *Мачак иде мишу у сватове* ликови су антропоморфизирани. Ова песма је дата по моделу народних песама о женидби и представља њихову пародију (Грујић 2010: 123; Радикић 2003: 87). Мачак одлази на

8 О негативним особинама мачка у Змајевој поезији пише и Радикић 2003: 117.

9 Радикић посматра ову песму као „идилничну слику грађанског дома у коме хармонија обележава међусобни однос девојчице, пса и мачка“ (2003: 117).

мишју свадбу тако што преже зечеве у саонице¹⁰, али неко јавља мишу да је мачак кренуо, те мачкова лукавост у овој песми бива кажњена тако што мачак остаје без плена. У песми *Мишеви у колу* преовлађује утилитарна функција. Песма је дата из перспективе објективног приповедача, а слично као и у песми *Мачак иде мишу у сваштове* животињски свет је антропоморфизован¹¹. Овде је песник на страни лакомих мишева и скреће им пажњу да лукави мачак не спава, већ да се само претвара (Змај 1899: 21, 141).

У песми *Цицкошев несрећни лов* мешају се перспективе објективног посматрача и мачка. Песму отвара мачкова радозналост – он се пита шта се то црни у кади. У песми преовлађује утилитарна функција. Песник користи мачка да укаже на то како се може страдати због несмотрености. Мачак брзоплето скаче да ухвати врану, међутим, врана је одлетела и мачак се умало није удавио. Још суровије је мачак кажњен у песми *За мачка су мишеви, а не роде*, где, по моделу пародираниог мегдана између мачка и роде, мачак страда јер се окомио на недозвољен плен, на младе роде (Грујић 2010: 123–124). С друге стране, у песми *Мачак и рак* мачак одустаје од плена када види да не може ухватити рака (Грујић 2010: 124; Радкић 2003: 111–112). Док су у баснама животиње носиоци једног типичне особине, у Змајевим песмама среће се градирање карактеристичне особине животиње, у овом случају, градирање мачкове прождрљивости (Грујић 2010: 126).

У песми *Мачка и њена тџири мачетиша* експлицитан негативан став према малом мачку није присутан, јер се ради о младој животињи, у чијој је природи несташност (Змај 1997: 107–108). Као што су и дечаци у Змајевој поезији несташни, тако је и млади мачак несташан. Ако се упореде прегледане Змајеве песме где се помиње мачак, може се запазити његов животни пут од несташног мачета (*Мачка и њена тџири мачетиша*), преко радозналог, неопрезног и непромишљеног младог мачка (*Цицкошев несрећан лов*), до лукавог одраслог и старог мачка (остале песме).

Негативне особине мачке истакнуте су и у песмама *Врабац и мачка* и *Код мачке на часџи*. Песма *Врабац и мачка* дата је у форми дијалога старог врапца и старе мачке. Тамара Грујић истиче да ова песма преузима форму питалице (2010: 125). У овој песми песник је наклоњен искусном старом врапцу који може прозрети лукавост мачке, која на крају остаје без плена (Змај 1997: 47). Неодређеног рода је и лукава мачка у песми *Код мачке на часџи*. У овој песми ликови су антропоморфизовани. Песник је на страни мишева, који су у *џрасџаро*, бајковито време били *безазлени, луди*.

10 Сliku маџе породице у саоницама налазимо и у песми *То је санкање* (Радкић 2003: 111). Мачке које се воза у саоницама у Змајевој поезији могу представљати далеки одјек слике скандинавске богиње Фреје, која се возила у кочијама у којима су биле упрегнуте мачке (Бидерман 2004: 217).

11 Ова песма је заснована на народној пословици *Ђе није мачке, тџу и миши коло воде* (Карацић 21849: 75–76).

Мачка мишеве зове на част и песма се завршава њеним размишљањем о томе кога ће госта првог појести (Змај 1997: 87).

3.1.5. Не-негативан однос према мачки (поздравост)

Поздравост према мачки, свест о томе да она има лоше особине, али не толико да прелази у изразити негативан став према њој срећемо у песми *Кућање*. Мајка која купа малог Лаку не жели да се цица пусти док се дете купа: „јер ће мислит’ да је сир / појешће ми дете” (Змај 1899: 30, 47). Овде је мачка дата у контрасту према псу (*Куцов*), који може да буде присутан док се дете купа. У овим стиховима показано је неповерење људи у мачке, поздравост према њеној непредвидивости. Мачка може лако повредити мало дете. Из ових стихова се може имплицитно и закључити да је мачки место у дворишту, а не у кући. У овој песми се може прочитати и одјек словенског фолклора у коме је мачка представљена и као отимачица деце (Башић 2010б: 132).

3.2. Мачке у Кероловој Земљи чуда

У случају Кероловог (енг. Lewis Carroll) класика срећемо две мачке, Цицу и Мачка (енг. Dinah and Cheshire Cat). Мачке имају различите сврхе у наративу. Упркос чињеници да је далеко мање популарна у односу на свој пандан из Земље чуда, Цица има значајну улогу у Алисином животу. Прво што о Цици сазнајемо јесте да је она изузетно добар ловац на мишеве: „па она [Цица] тако лепо седи код ватре и преде, облизује своје шапице и умива своје лице; *а тек што уме мишеве да лови!*” (Керол 2008: 15). У овом примеру, такође, видимо и њену улогу декора у кући, коју аутор користи како би у Алиси пробудио осећај носталгије. Неколико се пута понавља мотив где Алиса прича или размишља о Цици у тренуцима када је у невољи, а тиме Цица постаје прототип утехе и пријатељства (Вилч 2010: 16). Када Алиса пада кроз рупу ка Земљи чуда, она се пита ко ли ће се старати о Цици и пожели да је Цица поред ње (Керол 2008: 7). Осећај привржености који Алиса гаји према Цици је још очигледнији када она помиње мачку пред групом животиња, које би у стварном свету биле њена ловина (мишеви, птице, гмизавци, итд.). За Алису, Цица је синоним за љубав, сигурност и утеху, док за остале животиње она представља опасност (Натов 1979: 59). Овим путем Керол вешто комбинује дуалност која је присутна у самој Земљи чуда са дуалношћу која је пратила мачке кроз људску историју.

Цица је Алисина другарица за игру. Алиса Цици у својој машти подарује људске квалитете и интелигенцију (Николајева 2009: 257). Алиса, док сањари, замишља како она и Цица иду руку под руку. У другој прилици, када је Алиса заглављена у кући Белог Миша и док јој он наређује, Алиса се пита да ли ће јој тако и Цица наређивати када дође кући и шта би о томе одрасли могли да мисле. Може се закључити да је, у Алисиној

машти, Цица трансцедентална фигура, особа и мачка и најопипљивија спона између Земље чуда и куће, за којом повремено чезне (Николајева 2009: 257). Она испуњава традиционалне улоге мачке у стварном свету.

Међутим, свет који је Керол креирао спаја традиционалне улоге мачака са митолошким и мистичним улогама које мачке често имају у народним предањима и бајкама. Ова спона је најјаснија у лику чудесног Мачка (Церекала). На први поглед, Мачак је сасвим обичан мачор. Алиса га први пут среће у кући Војвоткиње: „Једини што нису кијали били су: Куварица и велики мачак који је седео на огњишту и кезио зубе од ува до ува.” (Керол 2008: 41, истакао МТ). Међутим, брзо постаје очигледно да је овај Мачак далеко изнад обичне кућне мачке. Како Натов примећује: „Дина [Цица], Алисина мачка, [...] у Земљи чуда се трансформише у Церекала [Мачка], који седи изнад Алисе, попут божанства, на дрвету, и појављује се и нестаје како му је воља.”¹² (Натов 1979: 52) Алиса приликом тог сусрета није сигурна која је улога Мачора у Земљи чуда. Керол у Мачору обједињује неколико улога које су прототипичне за мачке у бајкама. Прва и најочигледнија јесте да је Мачор доброћудни сапутник, који саветује Алису и упознаје је са Земљом чуда. Николајева истиче да: „У савременим бајкама и фантастичним причама, мачке се често користе као магични помагачи и носиоци магичних моћи, које помажу хероју у транзицији између свакодневице и магичног света.”¹³ (Николајева 2009: 260) Мачак објашњава како се ликови у Земљи чуда понашају и шта их мотивише, али истовремено теши Алису:

‘[...] Посети кога хоћеш. Обадвојица су полудели.’ ‘Али ја не желим да идем међу лудаке’, рече Алиса. ‘Ту ти не могу помоћи’, рече Мачак. ‘Овде су све сами лудаци. И ти си луда. ‘Откуд знаш?’ рече Алиса. ‘Да си паметна ти не би овамо ни дошла.’ [...] ‘А по чему ти мислиш да си луд?’ [...] ‘кад је Пас задовољан он маше репом, је ли истина? А кад је незадовољан он се кези. А ја машем репом само кад сам љут, а кад сам добре воље ја се кезим. То најбоље доказује да не знам шта радим’. (Керол 2008: 45–46)

Као Алисин водич, Мачак је непоуздан. Он Алиси даје криптична објашњења:

‘Како да одем одавде?’ ‘Зависи куда желиш да дођеш’, рече Мачак. ‘То ми је свеједно’, рече Алиса. ‘Онда иди куд било, па ћеш стићи где било’, рече Мачак. ‘Главно ми је да дођем ма где’, рече Алиса. ‘То ће се десити у сваком случају’, рече Мачак. ‘Којим путем пошла негде мораш доћи’. Алиса виде да је ово сасвим тачно[.] (Керол 2008: 45)

12 Dinah, Alice's cat, [...] is transformed in Wonderland into the Cheshire Cat, who sits above Alice, God-like, in the tree, appearing and disappearing at will.

13 In modern fairytales and fantasy, cats are widely featured as magical helpers and bearers of magical powers, especially assisting the hero in transportation between the everyday and the magical realm.

У одређеним тренуцима, може деловати да Мачак исмева или понижава Алису, али он у ствари ставља Алисино логичко размишљање на пробу и обучава је како да се боље сналази у законима Земље чуда. Путем Мачка, Керол преиспитује логику, не само Земље чуда, већ и језика који користимо (Николајева 2009: 258). Алисина приврженост расте према Мачку, што се посебно види у њиховом сусрету на терену за крокет, где Мачак преузима Цицину улогу утешитеља.

Такође, Мачак у оквиру поглавља *Краљица игра крокета*, показује своју другу улогу у Земљи чуда. Он је и превртљивац (енг. *trickster*) (Николајева 2009: 253), који воли да збија шале на туђи рачун. Његова улога превртљивца, директно је повезана са његовим моћима нестајања. Он чак збија шалу на рачун Краља и Краљице Херц и нешалантно се противи њиховом ауторитету. Мачкове моћи доводе Краљицу до тачке кључања, јер се њено чувено наређење, да се некоме одсече глава, не може испунити. Целат износи логички парадокс да се некоме не може одрубити глава, јер нема тела са ког би се глава могла исећи.

Керол обједињује у свом Мачору три најзначајније карактеристике мачака у књижевности: извор забаве за Алису, њен водич који пружа помоћ и превртљивац који користи сваку прилику да покаже дуалност своје природе.

4. Дискусија

Иако посматрани аутори потичу из различитих средина и култура, примећује се да је мотив мачака у извесној мери универзалан и вишеслојан. Прва улога мачке јесте мачка као декор у кућама грађанских породица. Код Змаја је то осликано у песмама које помињу мачку у само једном стиху, док код Керола је ова улога очигледна у опису љупкости Цице која седи за камином и преде.

Следећа битна улога мачке у грађанском домаћинству јесте да оне пружају осећај сигурности деци, јер деца откривају свет који је њима често нелогичан или страшан. Змај ово илуструје песмама *Маче*, *Мачка са мачићи* и *Мачка и њена штри мачећи*. У Кероловој књизи ова улога је очигледна у лику Цице. Додатно, ова улога је присутна и у Кероловом Мачку, али је далеко суптилнија. Мачак брине о Алиси и покушава да јој помогне да се снађе у Земљи чуда, али он то не чини брижно, попут кућних мачака. Он подстиче Алису на размишљање. Уско повезано са овом улогом мачака, јесте и њихова улога као другара за игру. У *Алиси у земљи чуда* Цица је представљена као Алисина другарица, коју она у својој уобразиљи трансформише у антропоморфну мачку. Антропоморфизација мачака је присутна у Змајевим песмама *Мачак иде мишу у сваштове* и *Код мачке на часћи*. Игра је у Змајевим песмама о мачкама присутна, али из другачије перспективе. У песми *Неће мачка да се сиђрамо* имамо слику детета које жели да се игра са мачком, али мачка не жели да учествује у игри. Иако

девојчица доживљава мачку као другарицу, Змај даје деци поуку да треба и у игри имати границе.

Змај користи мачке како би указао деци на значај рада (оваква симболичка употреба мачака изостаје код Керола). У песми, *Маца и маца* Змај паралелно представља које обавезе има девојчица, а које мачка. Песма има васпитну функцију и истиче једну од основних улога мачака у домаћинству – да лове мишеве. Вештина мачке као ловца, овековечена је и у песмама *Мачково јадиковање*, *Како мачка хваћа миша* и *Миши, мачка и мишоловка*. Ове вештине мачке као стрпљивог и вештог ловца, Керол осликава у *Цици*, коју Алиса у више наврата хвали као изузетног ловца. Ово је уједно и главна улога мачака у друштву 19. века.

За разлику од Змаја, где је једини привид мистицизма и магичних способности представљен у виду антропоморфизације мачака у неколико песама (што их донекле повезује са њиховим митским коренима у богињи Баст и богињи Фреји), код Керола срећемо Мачора обдареног моћима нестајања и памећу, која се може мерити са мудрацима. Ове карактеристике служе да нагласе улогу мачака као водича у бајкама, где се херој или хероина креће између два света. Мачково понашање према другим ликовима додатно показује дуалност мачке. Оне су и добронамерне и препредене, оне помажу и изазивају. Мачак својим моћима и оштром логиком помаже Алиси, док је уједно и задирује. У нашем корпусу, приметили смо да је у песми *Цица-маца и Рундов-брундов* осликана дуалност мачка код Змаја. Мачка у првом делу песме је прототипична кућна мачка – мирна и љупка. Међутим, када пас наиђе као претња она постаје ратоборна. Ова слика призива митско порекло мачака као бораца. Дуалност мачака у свакодневници је додатно приказана у песми *Кућање*, где мајка детета испољава неповерљивост према мачки, због њене превртљиве природе.

Мачке су имале у току историје изразито негативну репутацију, коју су уметници забележили у улози превртљивца и/или несташног духа/бића. Керол ову улогу искључиво приписује Мачку из Земље чуда. Мачков опис је изузетно близак митовима и легендама о мачкама у као заштитницима (деце) и несташним бићима. Мачак збија шале на туђи рачун и интелигенцију. Он мисли да је у многим пољима надмоћан у односу на остале ликове. У Змајевој прози такође имамо примере песама које осликавају негативан став према мачкама. У песми *Марко у шкрипцу* мачак је осликан као вешт лопов, који прави проблеме људима, што се уклапа у типичну улогу превртљивца. За разлику од Мачора из Земље чуда, несташне мачке у Змајевим песмама често буду кажњене за своје поступке (једини изузетак јесте песма *Бела шћетша* где мачак профитира од свог лукавства).

У прегледаном корпусу Змајевих песама, само у песмама *Четири мачке* и *Биће изгранка* мачке имају уникатна имена, која су или повезана са њиховим изгледом или понашањем. У другим случајевима, Змај

користи опште референцијалне појмове. Слична схема се понавља и са мачорима, где само један мачор има властито име. Када је Керол у питању, треба имати у виду да постоји неколико превода *Алисе у земљи чуда* (Тодоровић и Павловић 2018:239). У преводу Станислава Винавера за енглеске пандане *Dinah* и *Cheshire Cat*, он даје генеричке називе *Цица* и *Мачак*. Са друге стране, савременији преводи се опредељују за фонетску транскрипцију имена у *Дина/Дајна* и *Церекало/Чеширска мачка* (Керол 2010 и Керол 1951).

5. Закључак

Предмет нашег рада била је анализа мачака у одабраним песмама Јована Јовановића Змаја и у књизи *Алиса у земљи чуда*. Ово што повезује ова дела за децу јесте то да обрађују лик мачке у контексту грађанске породице 19. века. Сличности у ликовима мачака делимично потичу из универзалне симболике мачке, а делимично из сличног контекста у којима аутори смештају мачке. Код оба аутора имамо ликове женских мачака који су везани за девојчицу и који представљају лик типичне умиљате домаће мачке. Лик крадљивца и превртљивца оба аутора везују за мачоре. Змај, и поред фантастичних елемената, као што је антропоморфизација, остаје у домену свакодневног живота своје епохе (мачке иду на игранку и сватове, понашају се као људи 19. века), за разлику од Керола, који је слободнији у сликању фантастичних моћи мачка Церекала.

Извори:

- Змај 1899: Ј. Ј. Змај, *Чика Јова српској деци: Дечје песме Јована Јовановића Змаја*, Београд: Штампарија Краљевине Србије.
- Змај 1997: Ј. Ј. Змај, *Песме причалице*, Београд: Књига комерц.
- Керол 1951: Луис Керол, *Алиса у чаробној земљи* (превео: Лука Семемовић), Београд: Дечија књига.
- Керол 1994: Lewis Carroll, *Alice's Adventures in Wonderland*, London: Penguin Books.
- Керол 2008: Луис Керол, *Алиса у чаробној земљи* (превео: Станислав Винавер), Чачак: Пчелица.
- Керол 2010: Л. Керол, *Алиса у земљи чуда* (превела: Јасминка Рибар Стојиљковић), Чачак: Пчелица.

ЛИТЕРАТУРА

- Башић 2010а: И. Башић, Зашто се први мачићи у воду бацају? Иконичност лексема *мачка* и *кош* I, Београд: *Гласник Етнографског института САНУ*, LVIII/1, Београд, 392–408.
- Башић 2010б: И. Башић, Зашто се први мачићи у воду бацају? Иконичност лексема *мачка* и *кош* II, Београд: *Гласник Етнографског института САНУ*, LVIII/2, Београд, 131–147.

- Бидерман 2004: Х. Бидерман, *Речник симбола*, Београд: Плато.
- Вилч 2010: J. Wieltsch, *Cats, games and mirrors – The wonderlands of Lewis Carroll and Neil Gaiman*, магистарска теза одбрањена на Graz University, Institut für Amerikanistik, <<https://unipub.uni-graz.at/obvugrhs/content/titleinfo/210924>> 04.01.2021.
- Гербан, Шебалије 2009: А. Gerban, Ž. Ševalije, *Rečnik simbola*, Novi Sad: Stylos.
- Грујић 2010: Т. Грујић, *Змајево песничштво за децу и усменокњижевна традиција : рефлексии усмене књижевности у поезији за децу Јована Јовановића Змаја*, Нови Сад: Змајево дечје игре.
- Грујић 2012: Т. Грујић, Типови девојчица у Змајевој поезији за децу, Нови Сад: *Детињштво*, 38/1, Нови Сад, 15–22.
- Делија 1999: D. Delia, Isis, or the Moon in: W. Clarysse, A. Schoors, H. Willems (ed.), *Egyptian Religion: The Last Thousand Years. Studies Dedicated to the Memory of Jan Quaegebeur*, Peeters, 539–550.
- Караџић ²1849: В. Караџић, *Српске народне пословице и друге различне као оне у обичај узетие ријечи*, Беч: у Штампарији Јерменскога манастира.
- Киплинг 2010: R. Kipling, *Just So Stories*, <<http://www.gutenberg.org/ebooks/32488>> 04.01.2021.
- Натов 1979: R. Natov, The Persistence of Alice in: *The Lion and the Unicorn*, vol. 3 no. 1, *Project MUSE*, 38–61 <doi:10.1353/uni.0.0367> 04.01.2021.
- Николајева 2009: М. Nikolajeva, Devils, Demons, Familiars, Friends: Toward a Semiotics of Literary Cats in: *Marvels & Tales*, Vol. 23, No. 2, Wayne State University Press: 248–267.
- Пешикан Љуштановић: Љ. Пешикан Љуштановић, Обликовање простора у песничштуру за децу Јована Јовановића Змаја, у: Горана Раичевић (ур.), *Аспектии идентитетии и њихово обликовање у српској књижевности: зборник радова*, Нови Сад: Филозофски факултет, 131–148.
- Пинч 2002: G. Pinch, *Egyptian Mythology: A Guide to the Gods, Goddesses, and Traditions of Ancient Egypt*, New York: Oxford University Press.
- Радикић 2010: В. Радикић, *Змајево песничштво за децу*, Нови Сад: Змајево дечје игре.
- РМС ²1990: *Речник српскохрватскога књижевног језика*, Књига трећа, друго фототипско издање, Београд – Загреб: Матица српска – Матица хрватска.
- Сикимић 1997: Б. Сикимић, Појела маца, Београд: Кодови словенских култура, 2, Београд, 129–137.
- Тодоровић, Павловић 2018: М. Тодоровић, Ј. Павловић, Семантички и комуникативни превод *Алисе у земљи чуда*: узроци, интенције и карактеристике два различита превода, у: М. Ковачевић и Ј. Петковић (ур.), *Вуков српски рјечник и 200 година савременог српског језика*, Књига 1, Зборник радова са XIII међународног скупа Српски језик, књижевност, уметност, Крагујевац: ФИЛУМ, 237–248.
- Тура 2001: А. В. Тура, Мачка, у: С. М. Толстој, Љ. Раденковић (ред.), *Словенска митологија: енциклопедијски речник*, Београд: Zephter book world.
- Холмгрен 1996: Virginia C. Holmgren, *Cats in Fact and Folklore*. New York: Howell.

MULTIDIMENSIONALITY OF CATS IN CHILDREN'S LITERATURE OF THE 19TH CENTURY MIDDLE CLASS SOCIETY: CASE STUDY OF JOVAN JOVANOVIĆ ZMAJ AND LEWIS CARROLL

Summary

The aim of this paper was to analyze the character of cats in children's literature of the 19th century whose target audience included middle class society. We observed literary works of writers who belong to different literary genres. Specifically, we were studying the poems of the beloved children's poet Jovan Jovanović Zmaj and the famous children's novel *Alice in Wonderland* by Lewis Carroll. In the first part of the paper we outlined the history of a cat's transformation from a deity to a beloved pet. Through this transformation we were able to observe the different roles cats had in human society. In the poems and the book we noted what roles each cat had, highlighting its significance. Even though the two authors originated from different cultures and traditions, the character of the cat in their works is placed within the context of a middle class family. Additionally, both authors were able to express the multidimensionality present within the cats. As an example, female cats in both cases are connected with girls and represent the prototype of a sweet, domesticated housecat. On the other hand the role of the thief and trickster is exclusive to tomcats.

Key words: 19th century, children's literature, cats, Jovan Jovanović Zmaj, Lewis Carroll.

*Jelena Pavlović Jovanović
Milan Todorović*